

Empathie en empathologie

Als het register van het Imaginaire

Kinet, M. (2008). Empathie en empathologie. Als het register van het imaginaire. In: M. Hebbrecht, I. Demuynck (Eds.), *Empathie. Hoeksteen of struikelblok in psychoanalytische psychotherapie*, (91-108). Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers.

*L'autre est un je
Mais l'Autre ne l'est pas*

Mark Kinet

1. Inleiding

Empathie en een constructief gebruik van de tegenoverdracht zijn vandaag de dag geëvolueerd tot hoofdbestanddelen van de psychoanalytische therapie (Kernberg 1993). Dit geldt *a fortiori* voor de behandeling van *aktuaalpathologie* (in de moderne definitie van Verhaeghe 2002, 2007) waarbij de symptomen en fenomenen het gevolg zijn van een gebrekkig mentaliserend c.q. symboliserend vermogen. Tegelijk beleeft de *relational turn* met het intersubjectief model en de *two person psychology* (cfr Boerwinkel en Gomperts 2001) een heuse hype. Ze lijkt daarbij andere oriëntaties (drifttheorie, egopsychologie, objectrelationele theorie enzovoort) naar de achtergrond te verdringen. Nochtans is in een parafrasering van Freud elke vooruitgang slechts half zo groot als hij in het begin lijkt (Freud 1926 p 286). Het ene model hoeft daarbij ook het andere niet te vervangen. Veeleer impliceert een en ander een uitnodiging tot integratie en verruiming. De lacanianen waarschuwen bovendien voor de steeds weerkerende verdringing van '*la cause/chose freudienne*' die reeds volgens Charcot niets anders was dan het seksuele ('*cest toujours la chose génitale*', in: Gay 1989 p 93).

Nog steeds volgens Freud bestaan in elke mens verdrongen perverse elementen zoals we bij elke organische molecule koolstof, zuurstof, waterstof en stikstof zullen vinden in weliswaar wisselende verhoudingen (Freud 1912 p 511). Net zo zullen in elk concreet therapeutisch proces (al naar gelang patiënt en fase) elementen afkomstig uit de diverse psychoanalytische stromingen op inspirerende wijze aanwezig zijn. Slechts een te dogmatisch of eenzijdig vasthouden aan een welbepaald referentiekader is nadelig. Menig auteur heeft verscheidene assen binnen de psychoanalytische praktijk beschreven. Bijvoorbeeld Fred Pine (1998) onderscheidt de gerichtheid op Ik, Zelf, drift en object en Guy Rosolato (1999) heeft het over 5 types van analytische praktijkvoering (*psychanalyse technologique, logodynamique, idéaloducte, au négatif en transgressive*). Allebei wijzen ze op de risico's van een te eenzijdige, mono-axiale benadering. Meer algemeen dienen we inderdaad de analyticus te hekelen '*who disdains to adapt himself even*

in technique to the ideosyncrasies of the individual' (Symington 1986 p 193). Paradoxaal komt deze gelukkig slechts in de *utopische* psychoanalyse voor, d.w.z. de kuur waarover al veel werd gesproken en geschreven maar die in de werkelijke praktijk slechts zelden gebeurt (cfr De Jonghe e.a. 1987)

Hoe belangrijk empathie volgens sommigen en bij sommige patiënten ook moge zijn, toch dient dit belang niet verabsoluteerd te worden. Als men er zich te zeer door laat leiden is het gevaar groot verleid te worden, misleid of afgeleid. Vooral Lacan waarschuwt voor de miskenningen en vervalsingen van het Imaginaire. Voor hem dient de psychoanalyticus zich in eerste instantie af te stemmen op het Reële van het Ding(-an-sich), de drift(wortel) en het trauma alsook op het Symbolische van wet en conventie, van tekort en betekenaar waarin het subject *zich zegt*.

De analytische relatie is voor hem fundamenteel asymmetrisch en niet-wederkerig. Door zijn eigen analyse is de analyticus niet *clean*, noch is hij de belichaming van een stoïcijns ideaal. Hij kan alle menselijke gevoelens of verlangens koesteren tegenover de patiënt maar er heeft zich in hem een bijzonder verlangen geïnstalleerd dat sterker is dan alle andere. Dit verlangen van de analyticus (*le désir de l'analyste*) bestaat erin het absoluut verschil te maken (*'la différence absolue'*, Lacan 1973 p 248). Het is het verlangen dat de eigen, particuliere waarheid van het subject tot uiting zou komen en nièt het verlangen *goed* te doen of te genezen (Lacan 1986). Als zodanig beoogt het verlangen van de analyticus het *tegenovergestelde* van identificatie (*'le franchissement du plan de l'identification'*, Safouan 2005 p 68).

In Bioniaanse termen gaat het om de K(*nowledge*)-link (Bion 1962) die meer dan L(*ove*) en H(*ate*) de analytische onderneming typeert. In hoofde van de analyticus is hierbij de socratische *docta ignorantia* essentieel. *'No memory, no desire'* volgens Bion (1967) of met Lacan (1955) : *'Ce que l'analyste doit savoir: ignorer ce qu'il sait'*

In deze bijdrage wordt het begrip *'empathie'* onder de loep genomen. Er wordt stil gestaan bij de (a)specifieke rol die empathie te spelen heeft in de psychoanalytische behandeling. Aan de hand van de lacaniaanse categorieën van het Reële, het Symbolische en het Imaginaire wordt getracht wat meer duidelijkheid te scheppen in de rol en de risico's van empathie in het psychoanalytisch proces. Empathie is een illusie die noodzakelijk is opdat het psychisme zich optimaal zou ontwikkelen. Zoals Ik en Zelf is het evenwel een imaginair verschijnsel (cfr *'Le moi est une fonction de méconnaissance'*, Lacan 1960 p 668). Specifiek aan de psychoanalyse is dat zij afstand neemt van het door de psychologie gekoesterde *idée fixe* van heelheid/onverdeeldheid. Verdeeldheid en decentrering worden door de psychoanalyse immers als constitutief voor de *condition humaine* ge(d)acht. De psychoanalyse problematiseert dan ook zowel de psychologie als de *empathologie*.

2. Het begrip 'empathie'

Empathie staat in het algemeen taalgebruik voor *inlevingsvermogen*. Dit vermogen wordt als een kwaliteit beschouwd die interpersoonlijk contact en communicatie zou bevorderen. In psychiatrische tekstboeken wordt empathie gedefinieerd als het vermogen door te dringen tot *andermans referentiekader*. Meer technisch gesproken gaat het dan om het goed kunnen *lezen*

van zowel verbale als non-verbale communicatie.

Empathie is als dusdanig slechts in enkele psychoanalytische woordenboeken terug te vinden. Het is een concept dat bijvoorbeeld in die welke zijn opgehangen aan het gedachtegoed van Klein (Hinshelwood 1991), Bion (Lopez-Corvo 2003), Winnicott (Abram 1996) en Lacan (Evans 1996) *ontbreekt*. Ook in het inmiddels klassieke *Vocabulaire* van Laplanche en Pontalis (1967) schitterde het concept al door zijn afwezigheid. Het wordt niet vermeld in de *Dictionnaire* van Roudinesco (1997) noch in de *Dictionnaire* die met medewerking van 95 auteurs verscheen in de reeks *Encyclopedia Universalis* (2001).

In het psychoanalytisch woordenboek van Rycroft (1968) wordt het begrip wèl weerhouden. Het behelst dan (conform de *Oxford Dictionary* en de opvattingen over empathie uit de esthetica) het vermogen zijn persoonlijkheid in het beschouwde object te *projecteren*. Delicate opdracht zou dan zijn het *invoelen* met *gescheiden blijven* te combineren. De mechanismen van projectie, identificatie en projectieve identificatie (nota bene in hoofde van de analyticus) komen er in psychoanalytische geschriften trouwens wel meer bij te pas, wanneer het fenomeen empathie onder de loep wordt genomen (cfr bijv Beres e.a. 2004).

Het meest uitgebreide *lemma* vinden we ongetwijfeld in de tweedelige *Dictionnaire* van Alain De Mijola (2002). Empathie wordt er gedefinieerd als een concrete voorstelling van andermans mentale toestand, inclusief de ermee gepaard gaande emotionele kwaliteit. De Mijola verwijst ondermeer naar Freud's *Einfühlung* (bijv 1905 p 511), Deze wordt op haar beurt gekenmerkt door een intuïtieve kennis van iemand anders' subjectiviteit. Het is de reden waarom Freud om wetenschappelijke redenen ambivalent blijft tegenover dit begrip, het niet metapsychologisch situeert, noch psychoanalytisch definieert (cfr De Urtubey, 2004).

Bion verkiest dan ook ronduit het woord *intuïtie* en hanteert het begrip empathie nagenoeg niet. Als intuïtief fenomeen is empathie voor De Mijola welteverstaan geen specifiek psychoanalytisch maar een *algemeen psychologisch begrip*.

In het Nederlandstalig woordenboek dat inmiddels als *lexicon* is opgenomen in de Nederlandstalige *Freud Werken* (2006) besteedt Stroeken (1994) aan empathie een apart item. Refererend naar het doctoraal onderzoek van Van Strien (1999) wordt empathie tot een kwaliteitscriterium van psychoanalytische behandeling gepromoveerd. Het wordt gedefinieerd als invoelen, wat noch te veel noch te weinig zou mogen gebeuren. De bedenking wordt geformuleerd dat deze *Einfühlung* 'minder dan verwacht' bij Freud wordt terug gevonden. Blijkbaar vond Freud het echter zelf niet zo belangrijk, zodat we ons kunnen afvragen of deze 'omissie' gelukkig of ongelukkig is.

Paula Heimann heeft met haar artikel '*On countertransference*' (1950) grote invloed gehad op het statuut van de empathie. Zij heeft het begrip van de tegenoverdracht immers verruimd en er een meer constructieve invulling aan gegeven. Voor Freud was de tegenoverdracht nog het geheel van onbewuste reacties van de analyticus op de overdracht van de analysant. Ze moeten door de analyticus (h)erkend en beheerst worden, zoniet brengen ze het psychoanalytisch proces in gevaar. Een specifieke vorm van tegenoverdracht is bijvoorbeeld de *contra-identificatie*, waarbij de analyticus zich onbewust met de patiënt identificeert met alle verblinding en/of miskennen van dien.

In verdere uitwerking van de door Klein geïntroduceerde *projectieve identificatie* werd deze na Heimann's publicatie allengs meer als een vorm van *primitieve communicatie* beschouwd. De patiënt projecteert hierbij een stuk van zijn eigen psychisme in de therapeut. De emotionele respons die de analyticus hieromtrent (tegenoverdrachtelijk) ervaart vormt dan een van de *belangrijkste instrumenten* voor zijn analytisch werk.

Wellicht deels onder invloed van Heimann heeft Greenson (1960) empathie nadrukkelijk naar voor geschoven als een belangrijk ingrediënt van de psychoanalytische behandeling. In de Zelfpsychologie van Kohut is empathie van in den beginne (1959) zelfs tot het *centrale concept* geworden. Het speelt een belangrijke rol in de etiopathogenese van zelf-/narcistische pathologie. Optimale empathie is noodzakelijk voor de ontwikkeling van autonomie en voor de groei van zelf-zuchtigheid naar onzelfzuchtigheid. Empathie wordt ook gepromoveerd tot een van de belangrijkste therapeutische agentia (Kohut 1984). Tegelijk gaan *nota bene* cruciale freudiaanse concepten zoals drift, oedipuscomplex, structureel model en een historisch concept van de overdracht in rook op.

Ook auteurs als Ferenczi en Winnicott (cfr Van Lysebeth-Ledent 2004) hechten *de facto* heel veel belang aan empathie in de behandeling. Zeker bij diepere/vroegere dan neurotische stoornissen is het ondertussen *mainstream* geworden aandacht te hebben voor essentiële zaken als (basis)veiligheid, afstemming, empathie (Kernberg *ibid.*). Een te strikt (of misbegrepen) naleven van de 'regels' op vlak van abstinentie, neutraliteit en *a fortiori* anonimiteit geldt er als contraproductief, want leidend tot de reproductie van vroegkinderlijk narcistisch trauma.

De *client-centered* of experiëntiële psychotherapeuten spanden inzake empathie echter de kroon. Ze beschouwden de empathische en spiegelende therapeut in eerste instantie immers niet alleen als een *noodzakelijke* maar zelfs als een *voldoende* voorwaarde voor persoonlijkheidsgroei en -verandering (Rogers 1957).

3. Aspecifiek en specifiek

Uit dit alles mag duidelijk zijn dat empathie meer een algemeen-menselijk en -psychologisch fenomeen en concept is dan dat het tot het specifiek psychoanalytische register behoort. Empathie is daarentegen en met name een *aspecifieke therapeutische factor* die in elke (psycho)therapie richting een wezenlijke rol speelt. In de '*big four*' van de therapeutisch werkzame factoren (Hubble e.a. 1999) staat de relatie (waarin begrepen steun, betrokkenheid, empathie en soliditeit) op nummer twee. Ze wordt er geacht voor 30% verantwoordelijk te zijn voor de heilzame effecten van psychotherapie.

Nogmaals Greenson (1967) maakte onderscheid tussen de reële relatie, de therapeutische alliantie en de overdrachtsrelatie, waarbij de laatste in het teken staat van zich herhalende infantiele patronen. Horacio Etchegoyen (1999) beperkt zich tot de reële en de overdrachtsrelatie. De laatste bestaat immers naast de meer oedipale bovenlaag uit een basale, narcistische onderstroom (cfr Godfrind 1993). Deze is bepalend voor de therapeutische alliantie aangezien deze de analyticus veronderstelt als *sujet supposé savoir*, als subject dat verondersteld is te weten, m.a.w. als veilige en garanderende (vertrouwens)figuur. In het installeren en behouden van deze basale overdracht spelen tact, maar ook timing, parafrasering (als even zoveel veruitwendigingen van

empathie) voor *alle* patiënten een belangrijke rol. '*La matière ne suffit pas; il faut aussi la manière*' (Andre 2003).

De meest diverse psychopathologie wordt bij dit alles evenwel op een hoop gegooid. Sidney Blatt (2004) heeft nochtans overtuigend aangetoond dat er twee soorten van psychopathologie bestaan: de *autonome/introjectieve* en de *sociotrope/anacritische*. Terwijl de eerste best gebaat is bij een klassieke psychoanalytische techniek, gecentreerd rond de interpretatie, zal de tweede (zeker in eerste instantie) eerder gebaat zijn bij een zorgende, steunende en empathische houding. Empathie is in deze psychopathologie met andere woorden *specifiek* geïndiceerd en een der belangrijkste therapeutische factoren.

Respectievelijk zullen Freud, Lacan, Klein of Kernberg dan wel Ferenczi, Balint, Winnicott of Kohut als inspiratiebron dienen. Het is een tegenstelling die ook is terug te vinden in bepaalde ervaringsgegevens zoals het feit dat bij de borderline vooral telt wie en hoe de therapeut *is*, terwijl psychotherapie bij de neuroticus staat of valt bij wat de analyticus *zegt*. Bij de eerste is de behandeling vooral gericht op *presentie* (Baart 2001), bij de tweede op interventie en in het bijzonder op *interpretatie*.

Welke accenten *Freud & Co* opleveren in de psychoanalytische therapie van psychiatrische stoornissen werd elders uitvoerig besproken (Kinet 2006). Het psychopathologisch gebied wordt er verder nog verkaveld in aktuaalpathologie en psychopathologie, defectmodel en conflictmodel, structurele en neurotische pathologie enzovoort. Ook hier zullen in de psychotherapie respectievelijk steun en interpretatie primeren.

Patiënten kunnen vooral moeite hebben om *überhaupt* een (vertrouwens)band te vormen en/of te behouden 'in goede en kwade/slechte dagen'. Dit heeft dan respectievelijk te maken met basisvertrouwen en (zelf- en object)constantie als cruciale elementen van een veilige gehechtheid. Zij liggen in meer of mindere mate open, vertonen menigvuldige desinhibitie en evacuatief ageergedrag, correlaat van gebrekkige of lacunaire mentalisatie (cfr Kinet en Vermote 2005) Of zij kunnen anderzijds voornamelijk kampen met overgedetermineerde, symbolisch gestructureerde symptomen die zich in variaties op het thema en onder vorm van de terugkeer van het verdrongene herhalen. En uiteraard zijn dit slechts twee polen waartussen de realiteit van de kliniek zich situeert.

Welnu, hoezeer men zich ook invoelt in hun vertrouwensproblemen of conflictueuze zielenroerselen en hoe (tijdelijk) deugddoend dit door de betrokkenen ook wordt ervaren, vraag is of dit iets verandert aan hun noodlot als *Ewige Wiederkehr des Gleichen* (Freud 1919 p 107). Er is bovendien niet genoeg empathie in de wereld om het menselijk tekort te dichten, of om de krater te vullen die door de (symbolische) castratie wordt geslagen.

4. Dueel?

Auteurs als Klein, Winnicott en Bion komt de eer toe het psychopathologische gebied voorbij de neurose alsook het *infans* in de patiënt te hebben verkend. Zij hebben zodoende de psychogenetische en psychodynamische grondslagen geanalyseerd van specifieke factoren die in

elke therapeutische onderneming een belangrijke rol spelen.

Daarnaast hebben ook de *developmentalists* (Spitz, Mahler, Stern, Emde enzovoort) heel wat onderzoeksgegevens geproduceerd die licht werpen op wat zich in de eerste levensfase afspeelt (Cfr Vliegen en Leroy 2001 en Vliegen 2006). De integratie van hun aller inzichten en concepten zorgt ervoor dat psychoanalytici i.v.m. steun (zoals de eskimo's i.v.m. sneeuw en de oenologen i.v.m. wijn) over wel 100 verschillende woorden beschikken, terwijl de gewone sterveling het hooguit met een handvol kan/moet stellen.

Heel wat analytici (bijv Van Lysebeth 2004) kennen bijv. Ferenczi, Winnicott en Kohut een afwijkende want meer therapeutische/parentale plaats toe in de behandeling van psychopathologie voorbij de neurose. Hoewel Winnicott o.i. ten onrechte in deze hoek belandt. Als getuigenis à *décharge* verwijzen we bijv. naar zijn '*Holding and interpretation. Fragment of an analysis*' (1986) gezien de holding er hooguit bijdraagt tot *pur sang* psychoanalytisch c.q. interpretatief werk. Bion krijgt vaak een 'zuiverder' psychoanalytische plaats toebedeeld, die wellicht ook Klein toekomt. Maar het is ook en vooral Lacan die zich tegen een te duele, speculaire of in zijn terminologie *imaginaire* verwording van de psychoanalyse verzet.

Gedurende gans zijn onderwijs hekelde hij de egopsychologie als op aanpassing gerichte orthopedie van de ziel. Het ego is voor hem nu eens imaginair, dan weer symptoom. De identificatie met en het gegrepen zijn door de weerspiegeling leidt tot een fundamentele en onophefbare *vervreemding*. De taal zorgt voor haar kant voor een verdeeldheid, barreert het subject van zichzelf, van de wereld en van een mythische, onmiddellijke genieting. *Last but not least* is er voor het *infans* van in den beginne een derde term. Naast moeder en kind is er immers de fallus. Het is de pure/opake betekenaar die de preoedipale driehoek installeert en die (zoals de zwarte monoliet in Kubrick's '*2001: A space Odyssey*') aanwezig is van bij de menselijke dageraad.

Voor wat de empathie betreft kant Lacan zich tenslotte tegen het *verstehende* in de psychologie. Tegenover het emotioneel begrip dat hij als *illusion* ontmaskert promoot hij het *rationalisme*. Welke particuliere wetmatigheden liggen aan de basis van wat precies aan empathie en begrip *ontsnapt*. Voor Lacan is psychoanalyse immers '*la science du particulier*'. In zijn studie over de psychische oorzakelijkheid heeft Green (1995) deze particulariteit beslissend en voluit geargumenteed.

Psychische fenomenen kunnen dan ook nièt geanalyseerd worden door affectieve identificatie met de betrokkene maar slechts via de synchroon en diachroon te contextualiseren betekenaar in de betekenaarsketting. De Symbolische orde (cfr infra) wordt in eerste instantie immers gekenmerkt door het feit dat er *geen vast verband* bestaat tussen de betekenaar en het betekende. Duidelijkst komt dit tot uiting in de droomanalyse, waar de symbolische betekenis niet vooraf gegeven is. In niet lacaniaanse bewoordingen dient de betekenaar dan ook te resoneren met de *levensgeschiedenis* en de *totale overdrachtssituatie* (Joseph 1985). De in het procedureel geheugen vastgelegde gehechtheidspatronen fungeren daarbij als toonzettende *solsleutels* voor de notenbalk.

5. Of 3D

Om Freud uit zijn verwarringen en tegenstrijdigheden te verlossen concipieerde Lacan zijn drie ordes of registers van het Reële, het Symbolische en het Imaginaire. Voor een grondige verkenning van deze registers verwijs ik naar Declercq (2000) voor het Reële en naar Van Haute (1990) voor het Symbolische en het Imaginaire. Bijvoorbeeld i.v.m. de vader onderscheidt Lacan de reële vader (de *Big Fucker* die van zijn vrouw geniet), de imaginaire (almachtige goede/slechte) vader en de symbolische, legislatieve vader. Op die manier probeert hij Freuds inconsistenties over de nu eens 'zwakke', dan weer 'sterke' vader op te helderen. Deze drie ordes zijn aanwezig van in den beginne en zijn in alle psycho(patho)logie zowel duidelijk van elkaar te onderscheiden als onlosmakelijk (Borromeaans) met elkaar verknoopt (Lacan 1975 p 112).

Het onderscheid tussen deze dimensies kan de 'motherige' kwestie van de empathie verhelderen. We keren hiervoor terug naar de oertijd (Zie ook Verhaeghe 2002 p 133-137 en Kinet 2006 p 41-47).

Van bij de eerste schreeuw en de eerste *Schmerz* wordt het reële van de (aan)drift gegrepen in het ant-woord van de grote Ander (*l'Autre*). Een dergelijk antwoord van de Ander zal steeds bestaan uit een geheel van handelingen en woorden waaruit blijkt dat die Ander het appel van het kind begrijpt en er op in gaat. Het kind krijgt van de Ander beelden en woorden voor wat er innerlijk gaande is. Op die manier krijgt de lichamelijke (aan)drift vanaf het begin een *intersubjectieve* en een *psychoseksuele* (wederzijds lustgewin) dimensie. De in een kreet gearticuleerde *behoefte* wordt een *vraag*. Deze vraag wordt finaal een vraag *naar liefde*. Tegelijkertijd wordt de *fysieke* onlust anderzijds een *psychisch* leed van zodra de Ander niet op het appel verschijnt. Het is de grondvorm van drift en structureel (i.t.t. accidenteel cfr Verhaeghe 1997) trauma waarbij iets uit het Reële niet wordt bewerkt.

De grote Ander waarvan sprake is zowel de concrete ander (moeder, vader etc) als het geheel van talige uitspraken die gedaan worden met het oog op driftregulatie en vorming van de identiteit. Bij uitbreiding staat deze grote Ander voor de Symbolische orde en de cultuur als het geheel van verhalen, wetten, regels die op grotere schaal bepalen wat we eten, hoe we ons kleden, hoe we liefhebben en sterven etc. Tenslotte staat de grote Ander voor de ander in zijn radicale alteriteit i.t.t. de kleine (imaginaire) ander(-gelijke).

Ook deze kleine ander is er van in den beginne. Tegelijkertijd (logisch verschillend, maar chronologisch onafscheidelijk) treedt immers ook de dimensie van het Imaginaire in werking. Het is de dimensie van gehechtheid en verleiding, van illusoire heelheid en veiligheid die wordt aangeboden door de spiegeling in de (kleine) ander (*l'autre*). Het hulpeloos en verbrokkelde *infans* identificeert zich met deze gedroomde eenheid en miskent tegelijk de daaraan inherent verbonden aliënatie. Dit imaginaire deelt de mens in hoge mate met de dieren. Het speelt niet alleen een belangrijke rol in de gehechtheid, maar bijv ook in bepaalde verdedigingsmechanismen (*fight, flight, freezing, defeat, mimicry* e.d.m.), in de paring(srituelen) en in het baltsgedrag. Er zijn m.a.w. belangrijke raakpunten met de *ethologie* (cfr Vliegen 2006 p 108).

Door de intrede in de taal is er voor de mens echter een fundamentele *disharmonie* en *denaturatie*. Instinct en aanpassing worden door processen van verdichting en verschuiving en door het streven naar lustgewin *polymorf geperverteerd*.

Nog door de taal ontstaat er met het biologische een breuk, waarbij de mens een (Reëel) stuk van zichzelf verliest. Object kleine a is de rest van dit verlies en als dusdanig is het object-oorzaak van verlangen. Het drijft de mens naar een of andere vorm van 'heling' en een verondersteld-oorspronkelijke maar eigenlijk mythische genieting. Het installeert het menselijk zijnstekort, zijn *manque à être* (Lacan 1953 p 259) of zijn *want to be*.

Zowel Freud (1923) als Lacan (1949 p 93-100) trekken daarnaast de aandacht op de hulpeloosheid en de fysiologische immaturiteit van het mensenkind. In de termen van Winnicott kenmerkt de eerste levensperiode van het kind zich door '*absolute dependence*' (1960 p 46).

Zonder de '*primary maternal preoccupation*' (Winnicott 1956) van de broedmoeder, waarbij deze zich met haar kind identificeert kan het *infans* zich psychisch niet optimaal ontwikkelen. Dit is natuurlijk de reden waarom empathie in alle psychotherapievormen een essentiële rol speelt.

Vanuit dit alles wordt een representatief systeem opgebouwd bestaande uit een beeld van zichzelf en van de ander, gekristalliseerd rond de door het kind ervaren '*arousal*' of prikkeling (cfr Fonagy e.a. 2002 p 36-37). Al naar gelang de theorie gaat het dan om een '*inner working model*' (John Bowlby 1988), een cognitief schema (Wilma Bucci 1997) een '*self-other-affect triad*' (Otto Kernberg 1976), proto-narratieve enveloppen/schema's van samenzijn (Daniel Stern 1995), een bepaald gehechtheidspatroon (Mary Main 1995) enzovoort die onze manier van in-de-wereld-staan bepalen.

6. Het specifiek psychoanalytische

Door haar kind te spiegelen verschaft de moeder het kind een *illusie* van *veiligheid*, van *bemeestering* en van *identiteit*. Door deze illusies wordt de werkelijkheid die zich kenmerkt door nietige en machteloze hulpeloosheid als het ware onder een *mantel van liefde* bedekt en kan de *dimensie van de hoop* eens en voor goed wortel schieten.

Anderzijds zal de vraag van het mensenkind *nooit helemaal of ten volle* bevredigd of beantwoord worden. Hoe de Ander zich ook uitslooft om een toestand van volledige voldaanheid te bewerkstelligen, toch zal in deze eerste tijd een *tekort* ontstaan, een manco. De Ander heeft bovendien ook iets tekort en is daardoor verlangend naar nog wel een *ander* Ding dan de noden van het kind volledig te bevredigen! In de oedipale fase zal dit Ding *nachträglich* gefalliciseerd worden. De fallus is dan de betekenaar van het tekort, van het verlangen. Hij staat voor datgene wat we nooit genoeg kunnen hebben of zijn ter opvulling van het tekort van de Ander.

Doorheen dit alles speelt bovendien nog een andere afhankelijkheid. Van zodra de grote Ander de behoefte bevredigt, tegen de prikkel beschermt of bemiddelend optreedt tegenover de (aan)drift maakt hij het mensenkind door zijn ant-woord immers onmiddellijk ook afhankelijk van de *wet van de taal*. Deze wet van de taal kenmerkt zich dan vooral door de installatie van een *tekort*. Het woord stelt immers per definitie iets *aanwezig* wat *afwezig* is: '*le mot est déjà une présence faite d'absence*'. (1953 p 276). We denken aan het *Fort-Da* spel waarmee aan- en afwezigheid van de moeder wordt gesymboliseerd en bemeesterd.

Doorheen deze meervoudige afhankelijkheid ontstaat er in onze menselijke oertijd een *complexe verknoping* tussen drie voor de verdere levensloop *determinerende* zaken: ten eerste de

natuurlijke *aanleg* en *aandrift*, ten tweede de *gehechtheid* aan en de *verhouding* tot de eerste betekenisvolle anderen en ten derde hun *talig antwoord* aan de hand waarvan het mensenkind met zijn eigen *geschiedschrijving* begint.

Om tot een optimale ontwikkeling te kunnen komen heeft het mensenkind met andere woorden nood aan *twee zaken*. Ten eerste heeft het voldoende (figuurlijke) *spiegeling* en *voeding* nodig om te kunnen *rijpen* en om *frustratie* te kunnen verdragen, zodat denken *überhaupt* kan ontstaan: '*a thought for a no-thing*' (Bion 1962 p 110-119).

Evenzeer en tegelijkertijd heeft het kind anderzijds nood aan voldoende *tekort* en *verschil* opdat zich de dimensie van denken en verlangen zou kunnen openen. Hiervoor zorgt de vader die met zijn wet een wig drijft tussen moeder en kind. Op die manier beschermt hij het kind tegen deze almachtige en verslindende (eerste) Ander waaraan het anders weerloos zou zijn overgeleverd. Winnicott spreekt in dit verband over de '*fear of WOMAN*' (1940 p 252) en Lacan over het afgrondelijk genieten van de grote Ander ('*la jouissance de l'Autre*').

Er is in de ontwikkeling zoals in de therapie nood aan een moederlijk en een vaderlijk, een vrouwelijk en een mannelijk element. Er is nood aan nabijheid en afstand, aan empathische afstemming en frustrerende interpunctie, aan *two* maar ook aan *one* (of *three*?) *person psychology*. Intersubjectieve psychoanalyse bevordert weliswaar de *symbolisatie* en *mentaliseratie* van de '*unthought known*' (Bollas 1987) maar wellicht vermag slechts *minutieuze duiding* de herhaling in de overdracht van infantiel-fantasmatisch bepaalde patronen te doorbreken.

De *common ground* (1992) en de *theory of everything* (2002) waar bijv Wallerstein naar streeft veronderstelt de integratie van zowel het intuïtief-imaginaire van de moeder als het rationeel-symbolische van de vader. De moederlijke container wordt en blijft slechts operationeel wanneer hij op zijn plaats wordt gezet en gehouden door het kader en de grenzen van de (Naam van de) Vader.

In zijn omkering van een *bon mot* van Arthur Rimbaud zegt Michel Thys (2006 p 166): '*L'autre est un je*'. Hij heeft het dan over een kenmerk van de fascinatie, terwijl het misschien evenzeer een kenmerk van het *Imaginaire in het algemeen* betreft.

Om aan het verschil tussen het Imaginaire en het Symbolische te herinneren en de psychoanalytische specificiteit tot haar recht te laten komen, moeten we hieraan toevoegen: '*Mais l'Autre ne l'est pas!*' Zoniet belanden we zoals Van Lysebeth-Ledent (ibid.) zegt in 'imaginaire almacht en incestueuze illusies'.

Literatuur

Abram, J. (1996) *The Language of Winnicott*. London: Karnac Books.

Andre, S. (2003) *Devenir psychanalyste... et le rester*. Paris : Que.

Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht : Lemma.

Beres, D. & Arlow, J. A. (2004) Fantasma et identification dans l'empathie. *Revue Française de Psychanalyse*, 3 p 771-790.

Bion, W.R. (1962). *Learning from experience*. London: Karnac Books, 1984.

Bion, W.R. (1967). *Second thoughts*. London: Maresfield.

- Blatt, S.J. (2004). *Experiences of depression: theoretical, clinical and research perspectives*. Washington DC: American Psychological Association.
- Boerwinkel, A.R., Gomperts, W.J. (2001). *Alleen en met z'n tweeën. One- en two-person psychologie in de psychoanalyse*. Assen: Van Gorcum.
- Bollas, C. (1987) *The shadow of the object: psychoanalysis of the unthought known*. New York: Columbia University Press.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base. Clinical applications of attachment theory*. London: Routledge.
- Bucci, W. (1997). *Psychoanalysis and cognitive science: a multiple code theory*. New York: Guilford Press.
- Declercq, F. (2000) *Het Reële bij Lacan*. Gent: Idesça.
- De Jonghe, F, Rynierse, P. en Janssen, R. (1987). Uitzicht op inzicht. Een psychoanalytisch beschreven spectrum van behandelingsmethoden. *Tijdschrift voor Psychotherapie* 13, 4 p 180-190.
- De Mijola, A. (2002) *Dictionnaire International de la Psychanalyse*. Paris : Calmann-Levy.
- De Urtubey, L. (2004) Freud et l'empathie. *Revue Française de Psychanalyse*, 3 p 863-875.
- Etchegoyen, R. H. (1999) *The fundamentals of psychoanalytic technique*. London/New York: Karnac Books, 2nd Ed.
- Evans, D. (1996) *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London/New York: Routledge.
- Fonagy, P. , Gergely, G., Jurist, E. & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization and the development of the self*. New York: Other Press.
- Freud, S. (1905) De grap en haar relatie met het onbewuste. *Freud Werken* 3 p 340-556. Amsterdam: Boom.
- Freud, S. (1912) Inleiding en slotwoord bij de discussie over onanie. *Freud Werken* 5 p 503-515. Amsterdam: Boom.
- Freud, S. (1919) Het 'Unheimliche'. *Freud Werken* p 90-125. Amsterdam: Boom.
- Freud, S. (1923) Het Ik en het Es. *Freud Werken* p 371-427. Amsterdam: Boom.
- Freud, S. (1926) Het vraagstuk van de lekenanalyse. *Freud Werken* 9 p 272-346. Amsterdam: Boom.
- Gay, P. (1989). *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*. Baarn: Tirion.
- Godfrind, J. (1993) *Les deux courants du transfert*. Paris: PUF.
- Greenson, R. (1960) Empathy and its vicissitudes. *International Journal of Psycho-Analysis*, 41, p 418-424.
- Greenson, R. (1967) *The technique and practice of psycho-analysis*. London: Hogart Press.
- Heimann, P. (1950) On countertransference. *International Journal Psycho-Analysis*, 31, p 81-84.
- Hinshelwood, R.D. (1991) *A Dictionary of Kleinian Thought*. London: Free Association Books.
- Hubble, M. A., Duncan, B. L. & Miller, S. D. (Eds) (1999) *The heart and soul of change : What works in therapy*. Washington DC: American Psychiatric Association.
- Joseph, B. (1985). Transference: the total situation. *International Journal of Psychoanalysis*. 66 p 447-454.
- Kernberg, O.F. (1976). *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis*. New York: Jason Aronson.
- Kernberg, O.F. (1993). Convergences and divergences in psychoanalytic technique. *International Journal of signal : Boom.Psychoanalysis*. 74 p 659-673.
- Kinet, M. & Vermote, R. (Red.) *Mentalisatie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

- Kinet, M. (2006) *Freud & Co in de psychiatrie. Klinisch-psychotherapeutisch perspectief*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. & Vanmechelen, W. (Red.) (2007) *Tussen ruis en storingen... de golflechte vinden in psychoanalytische therapie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kohut, H. (1959) Introspection, empathy, and psychoanalysis ; an examination of the relationship between mode of observation and theory. *Journal of the American Psychoanalytical Association*. Jul 7 (3) p 459-483.
- Kohut, H. (1984). *How does analysis cure?* Chicago: University of Chicago Press.
- Lacan, J. (1949) Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je. In : *Ecrits*. Paris : Du Seuil p 93-100.
- Lacan, J. (1953) Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. In : *Ecrits*. Paris : Du Seuil p 237-322.
- Lacan, J. (1955). Variantes de la cure-type. In: *Ecrits*. Paris: Du Seuil p 323-362.
- Lacan, J. (1960) Remarque sur le rapport de Daniel Lagache : Psychanalyse et structure de personnalité. In : *Ecrits*. Paris : Du Seuil p 647-684.
- Lacan, J. (1973). *Le Séminaire. Livre XI. 1964. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Lacan, J. (1975) Le Séminaire. Livre XX. Encore. **1972-1973**. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Lacan, J. (1986). *Le Séminaire. Livre VII. L'éthique de la psychanalyse. 1959-1960*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Laplanche, J. & Pontalis, J.-B. (1967). *Vocabulaire de la Psychanalyse*. Paris : PUF.
- Lopez-Corvo, R. E. (2003) *The Dictionary of the work of W.R. Bion*. London/New York: Karnac.
- Main, M. & Goldwyn, S. (1995). Interview based adult attachment classification: related to infant-mother and infant-father attachment. *Developmental Psychology*, 19 p 237-239.
- Pine, F. (1998). *Diversity and direction in psychoanalytic technique*. New Haven CT : Yale University Press.
- Rogers, C. R. (1957) The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 21 p 95-103.
- Rosolato, G. (1999) *Les cinq axes de la psychanalyse*. Paris : PUF.
- Roudinesco, E. & Plon, M. (1997) *Dictionnaire de la Psychanalyse*. Paris : Fayard.
- Rycroft, C. (1968) *Dictionary of Psychoanalysis*. London : Nelson.
- Safouan, M. (2005) *Lacaniana. Les Séminaires de Jacques Lacan. 1964-1979*. Paris : Fayard.
- Sollers, P. (Préf) (2001) *Dictionnaire de la Psychanalyse*. Paris : Encyclopedia Universalis et Albin Michel (95 auteurs).
- Stern, D. N. (1985), *The interpersonal world of the infant*. Basic Books, New York.
- Stern, D.N. (1995). *The motherhood constellation*. New York: Basic Books.
- Stroeken, H. (1994) *Psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam/Meppel : Boom.
- Stroeken, H. (2006) Lexicon. *Freud Werken* 11 p 37-158.
- Symington, N. (1986). *The analytic experience*. London: Free Association Books.
- Thys, M. (2006) *Fascinatie. Een fenomenologisch-psychoanalytische verkenning van het onmenselijke*. Amsterdam: Boom.
- Van Haute, P. (1990). *Het imaginaire en het symbolische in het werk van Jacques Lacan*. Leuven: Peeters.
- Van Lysebeth-Ledent, M. (2004) L'empathie et ses dérives. *Revue Française de Psychanalyse*, 3 p 963-980.

- Van Strien, H. (1999) *Empathie. Een kwaliteitsaspect van de psychoanalytische praktijk?* Amsterdam: Thela Thesis.
- Verhaeghe, P. (1997) Trauma en hysterie bij Freud en Lacan. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 3 p 86-99.
- Verhaeghe, P. (2002) *Over normaliteit en andere afwijkingen*. Leuven/Leusden: Acco.
- Verhaeghe, P. (2007) Aktuaalpathologie. Hoe spreken als het luisteren niet dragend is? In: Mark Kinet en Wim Vanmechelen (Red.) *Tussen ruis en storingen... de golflengte vinden in psychoanalytische therapie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 29-46.
- Vliegen, N. & Leroy, C. (Red.) (2001). *Het Moederland? De vroegste relatie tussen moeder en kind in de psychoanalytische therapie*. Leuven: Acco.
- Vliegen, N. (2006) *Kleine baby's, prille ouders. Samen in ontwikkeling*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Wallerstein, R. S. (Ed.) (1992). *The common ground of psychoanalysis*. Northvale/London: Jason Aronson.
- Wallerstein, R. S. (2002) The trajectory of psychoanalysis. A prognostication. *International Journal of Psychoanalysis* 83 p 1247-1267.
- Widlocher, D. (2004) Dissection de l'empathie. *Revue Française de Psychanalyse*, 3 p 981-992.
- Winnicott, D.W. (1950). Some thoughts on the meaning of the word 'democracy'. In Clare Winnicott e.a. (Ed.): *Home is where we start from*. London: Penguin, 1986.
- Winnicott, D.W. (1956). Primary maternal preoccupation. In : *Through paediatrics to psychoanalysis*. London: Karnac Books, 1992.
- Winnicott, D.W. (1960). Theory of the parent-infant relationship. In: *The maturational process and the facilitating environment*. London: Karnac Books, 1990.
- Winnicott, D. W. (1986) *Holding and interpretation. Fragment of an analysis*. London: Karnac Books, 1989.